
ПРАВО

УДК 94(476)«1863 – 1905»:34:271.2

Правовое становішча прываслаўнага прыходскага духавенства
на беларускіх землях (1863–1905 гг.)

А.П. ГРАХОЦКІ

У артыкуле разглядаецца прававое становішча прываслаўнага прыходскага духавенства на беларускіх землях у 1863–1905 гг. На падставе аналізу заканадаўства Расійскай імперыі і нормаў кананічнага права аўтар выяўляе тэндэнцыі, якія прадвызначалі спецыфіку фарміравання прававога статусу кліру.

Ключавыя словы: прававое становішча, прыходскае духавенства, Руская Праваслаўная Царква, беларускія землі, Расійская імперыя, заканадаўства, кананічнае права.

The article deals with the legal status of Orthodox parish clergy in the Belarusian lands in 1863–1905. Based on the analysis of the legislation of the Russian Empire and the norms of canon law the author reveals the trends that predetermined specific legal status of the clergy.

Keywords: legal status, parish clergy, Russian Orthodox Church, Belarusian lands, Russian Empire, legislation, canon law.

Праблемы прававога статусу прываслаўнага духавенства і ў цэлым Праваслаўнай Царквы на беларускіх землях у другой палове XIX – пачатку XX ст. не атрымалі належнага разгляду ў айчыннай гісторыка-прававой навуцы. Асобныя аспекты прававога становішча кліру разглядаюцца ў працах беларускіх гісторыкаў В.В. Яноўскай, А.М. Філатавай, А.Ю. Бендзіна [1], [2], [3], [4]. Аналіз гэтай праблематыкі ў агульнаімперскім кантэксце праводзіўся расійскімі даследчыкамі В.А. Фёдаравым, Б.М. Міронавым, С.В. Рымскім, протаіерэем У.А. Цыпіным [5], [6], [7], [8], [9].

Ажыццяўленне комплекснага аналізу прававога статусу прываслаўнага прыходскага духавенства ў 1863–1905 гг. падаецца нам актуальным у святле выяўлення спецыфікі дзяржаўна-царкоўных узаемаадносін і становішча Рускай Праваслаўнай Царквы ў Паўночна-Заходнім краі Расійскай імперыі. Асэнсаванне дадзенага гістарычнага вопыту, на нашу думку, будзе садзейнічаць далейшаму ўдасканалванню партнёрскіх стасункаў паміж Царквой і Беларускай дзяржавай. Зыходзячы з гэтага, мэтай нашага даследавання з’яўляецца вызначэнне на падставе аналізу нормаў заканадаўства Расійскай імперыі і кананічнага права тэндэнцый замацавання прававога статусу прываслаўнага прыходскага духавенства на беларускіх землях у адзначаны перыяд.

Згодна з кананічным правам, усе члены Праваслаўнай Царквы падзяляюцца на два асноўныя разрады: клірыкі і свецкія асобы (прыхаджане). Першымі з’яўляюцца асобы, закліканыя Святым Духам праз пасвячэнне здзяйсняць царкоўнае служэнне: прапаведаваць, адпраўляць Таінствы, клапаціцца аб знешнім убранні храма [9, с. 96–97]. Найбольш шматлікай часткай духавенства, якая самым непасрэдным чынам сутыкалася з масамі прываслаўных вернікаў, было прыходскае (белае) духавенства, сярод якога вылучаліся свяшчэнна- і царкоўнаслужыцелі.

Згодна з царкоўнымі канонамі, дзействам, закліканым засведчыць пасвячэнне хрысціяніна ў ступень свяшчэнства, з’яўляецца хіратанія (пасвячэнне, таінства Свяшчэнства). Свяшчэнная іерархія мае 3 ступені: дыяканскую, прэсвітэрскую і епіскапскую. Дзве першыя ступені гэтай іерархіі ўласцівы прыходскім свяшчэннаслужыцелям [9, с. 101].

Паводле кананічных нормаў, пры пасвячэнні ў дыяканскую і прэсвітэрскую ступені свяшчэннай іерархіі неабходна было прытрымлівацца наступных умоў: права здзяйсняць хіратанію належала епархіяльнаму архірэю; апошні меў права пасвячаць толькі клірыкаў сваёй епархіі; хіратанія павінна была здзяйсняцца ў парадку ад ніжэйшых да вышэйшых ступеняў свяшчэнства; пасвячэнне прызнавалася сапраўдным, калі яно было звязана з прызначэннем клірыка ў строга вызначаны прыход; аднойчы здзейсненая хіратанія не магла ладзіцца паўторна [9, с. 98–101]. Гэтыя правілы ў поўнай меры знайшлі сваё адлюстраванне ў заканадаўстве Расійскай імперыі.

Так, ва «Уставе духовных консисторий» устанаўлівалася, што прыняцце рашэння аб пасвячэнні той ці іншай асобы ў свяшчэнны сан, а таксама непасрэднае здзяйсненне гэтага таінства ажыццяўлялася епархіяльным архірэем. За подпісам таго ж архірэя свяшчэннаслужыцель атрымліваў стаўленую грамату, якая з’яўлялася афіцыйным пасведчаннем аб прыналежнасці асобы да духоўнага стану [10, ст. 74], [11, ст. 408]. У Статуце замацоўвалася і кананічнае правіла аб тым, што ніхто не можа быць пасвечаны ў сан пры адсутнасці вакансій у прыходах [10, ст. 75–77]. Перавод клірыкаў з адной епархіі ў другую дазваляўся толькі пасля ўзгаднення такога рашэння паміж адпаведнымі архірэямі [10, ст. 79].

У адпаведнасці з царкоўнымі правіламі артыкул 406 «Законов о состояниях» пералічваў іерархічныя тытулы, уласцівыя для першай і другой ступеняў свяшчэнства [11, с. 50]. Згодна з законам, дыяканская ступень мела наступную іерархію: іпадыякан – ніжэйшы дыяканскі чын (у сучаснай Царкве іпадыяканы не маюць свяшчэннай ступені, з’яўляюцца старэйшымі царкоўнаслужыцелямі); дыякан – памочнік святара і епіскапа падчас здзяйснення богаслужэння; протадыякан – галоўны дыякан у епархіі, які служыў пры кафедральным саборы. Прэсвітэрская ступень прадугледжвала іерахію для клірыкаў, якія мелі права самастойна здзяйсняць таінствы і адпраўляць богаслужэнне: іерэй – малодшы прэсвітэрскі тытул; прэсвітэр – свяшчэннік; протаіерэй – старэйшы іерэй, як правіла, настояцель храма; протапрэсвітэр – вышэйшы іерархічны тытул белага духавенства (напрыклад, протапрэсвітарам быў духоўнік імператара).

Ніжэйшыя прыходскія клірыкі называліся царкоўнаслужыцелямі. Згодна з кананічным правам, «пастаўленне» ў царкоўнаслужыцельскую ступень ажыццяўлялася архірэем шляхам здзяйснення чыну хіратэсіі – «рукаўскладання», якое ў адрозненні ад хіратаніі («рукапалажэння») ладзілася ў храме па-за алтаром [9, с. 106]. Як і свяшчэннаслужыцелі, ніжэйшыя клірыкі, згодна з артыкулам 408 «Законов о состояниях», пасля хіратэсіі атрымлівалі падпісаную епіскапам стаўленую грамату [11, с. 50]. У артыкуле 407 гэтага ж закону адзначалася, што да праваслаўных царкоўнаслужыцеляў належаць царкоўныя прычэтнікі ў званні псаломшчыкаў [11, с. 50]. У абавязкі апошніх уваходзіла чытанне падчас богаслужэння тэкстаў Свяшчэннага Пісання і малітваў, спяванне на клірасе, суправаджэнне святара падчас наведвання прыхаджан, вядзенне прыходскага справаводства. «Пастаўленне» ў ступень псаломшчыка з’яўлялася першым пасвячэннем свецкай асобы, пасля чаго дазвалялася далейшае прасоўванне па іерархічнай лесвіцы: пасвячэнне ў іпадыяканы, дыяканы і затым ў свяшчэннікі. Згодна з «Уставом духовных консисторий», пры сельскай прыходскай царкве, у якой налічвалася да 400 прыхаджан, прадугледжвалася прысутнасць аднаго свяшчэнніка і двух прычэтнікаў [10, ст. 76].

Так, па стане на 1892 г. на беларускіх землях налічвалася наступная колькасць белага духавенства: прэсвітэраў – 1924, протаіерэяў – 104, іпадыяканаў, дыяканаў і протадыяканаў – 234, прычэтнікаў – 1991 [1, с. 76].

Кананічнае права вылучала шэраг перашкодаў, наяўнасць якіх у той ці іншай асобы не дазваляла епіскапу здзяйсняць пасвячэнне ў клірыкі [9, с. 112–116]. *Па-першае, гэта перашкоды фізічнага характару.* У гэтай сувязі важнейшым патрабаваннем для патэнцыйных свяшчэнна- і царкоўнаслужыцеляў з’яўлялася дасягненне вызначанага ўзросту, які мусіў засведчыць сталасць розуму і цвёрдасць перакананняў асобы. Мінімальны ўзрост для паступлення ў шэрагі белага духавенства ў Расійскай імперыі ўстанаўліваўся выключна кананічнымі правіламі. У дзяржаўным заканадаўстве адпаведныя нормы адсутнічалі. Згодна з 14-ым

правілам Трульскага Сабора, пасвячэнне ў дьяканскую ступень дазвалялася з 25-цігадовага ўзросту, у прэсвітэрскую – з 30-ці год. Як адзначыў протаіерэй Уладзіслаў Цыпін, на практыцы даволі частымі былі адступленні ад гэтай нормы, у кананічным праве амаль не сустракаліся санкцыі за парушэнні 14-га правіла Трульскага Сабора. Па словах даследчыка, вызначэнне мінімальнага ўзросту для пастаўлення ў чын псаломшчыка ў канонах увогуле не сустракаецца [9, с. 133]. Б. Міронаў у сваёй манаграфіі падкрэсліў, што, як правіла, мінімальны ўзроставаы цэнз для прычэтнікаў у Расійскай імперыі складаў 15 гадоў [6, с. 108].

У той жа час імперскае заканадаўства ўстанаўлівала ўзрост (60 гадоў), пры дасягненні якога свяшчэнна- і царкоўнаслужыцелі мелі права выхаду на пенсію. Гэта норма не прычыла кананічным правілам, у якіх максімальны ўзрост клірыкаў не вызначаўся. Згодна з артыкулам 82 «Устава духовных консисторий», духоўная асоба магла самастойна вырашаць заставацца ёй на царкоўнай службе ці сыходзіць на пенсію. Ва ўмовах жа, калі клірык не мог выконваць свае абавязкі па стану здароўя, гэты артыкул гарантаваў права пенсійнага забеспячэння і ва ўзросце маладзей за 60 гадоў [10, с. 34].

Па-другое, кананічнае права вылучала перашкоды духоўнага характару. Важнейшай умовай пасвячэння асобы ў белае духавенства з'яўлялася наяўнасць неабходных ведаў. Адпаведныя веды будучыя клірыкі маглі атрымаць у духоўных навучальных установах. Так, для атрымання пачатковай адукацыі і падрыхтоўкі да паступлення ў духоўную семінарыю ў Паўночна-Заходнім краі працавала 11 мужчынскіх духоўных вучылішчаў (Віленскае, Мінскае, Пінскае, Слуцкае, Магілёўскае, Мсціслаўскае, Гомельскае, Аршанскае, Віцебскае, Полацкае, Жыровіцкае). Непасрэдная ж падрыхтоўка духавенства ажыццяўлялася ў прываслаўных духоўных семінарыях, якіх у краі налічвалася 4: Магілёўская, Мінская, Віцебская і Літоўская (апошняя ў 1845 г. была пераведзена з Жыровіч у Вільню). Да канца XIX ст. практычна ўсе свяшчэннікі беларуска-літоўскіх епархій мелі адукацыйны ўзровень не ніжэй за семінарскі [1, с. 76–77].

Атрыманне кандыдатам у свяшчэнства духоўнай адукацыі з'яўлялася важным доказам яго добрага ведання веравучэння, цвёрдасці веры, здольнасцяў да настаўніцтва, умення настаўляць пасомых. У той жа час істотнай перашкодай на шляху да свяшчэнства з'яўлялася наяўнасць у сям'і кандыдата родзічаў неправаслаўнага веравызнання. Апошняе паказвала няздольнасць асобы да настаўлення асновам прываслаўнай веры [9, с. 114–115]. Гэта праблема была асабліва актуальнай для беларускіх зямель. Ва ўмовах, калі асноўная маса прываслаўнага кліру беларуска-літоўскіх губерняў да 1839 г. належала да Уніяцтва, у сем'ях мясцовага духавенства даволі распаўсюджанымі былі выпадкі таго, што жонкі і дачкі прываслаўных свяшчэнна- і царкоўнаслужыцеляў вызнавалі Каталіцызм. Акрамя таго, і самі прываслаўныя клірыкі нават у 60-ыя гады XIX ст. захоўвалі нямаля перажыткаў уніяцкіх традыцый, якія, па сутнасці, з'яўляліся нічым іншым, як элементамі каталіцкай экспансіі ва ўніяцкую абраднасць. Напрыклад, беларускае святарства і пасля ліквідацыі Уніяцкай Царквы працягвала галіць бароды, насіць сутаны, у паўсядзённым жыцці карысталася польскай мовай [12, с. 42], [13, с. 121–128].

Зразумела, што вышэй пералічаныя факты ніяк не спалучаліся з канонамі Прываслаўнай Царквы. Аднак сітуацыя пачала мяняцца толькі падчас паўстання 1863–1864 гг. У канцы 1863 г. мітрапаліт Літоўскай прываслаўнай епархіі Іосіф (Сямашка) выдаў загад, каб духавенства з сем'ямі вучыла рускую мову і затым штодня выкарыстоўвала яе. Благачынным было даручана назіраць за гэтым і дакладваць «епархіяльнаму начальству» [13, с. 128]. У 1864 г. па прапанове М.М. Мураўёва прываслаўным святарам было забаронена нашэнне сутан [13, с. 61]. У гэтым жа годзе мітрапаліт Іосіф загадваў кансісторыі пры вырашэнні пытання аб дазvole шлюбу кандыдата ў свяшчэннікі патрабаваць ад яго пісьмовае пасведчанне ад благачыннага і двух надзейных святароў аб тым, ці можа будучая жонка кандыдата гаварыць і чытаць па-руску, ці ведае яна важнейшыя прываслаўныя малітвы і катэхізіс [13, с. 128]. У сакавіку 1865 г. М.М. Мураўёў звярнуўся да архіепіскапа Полацкага і Віцебскага Васілія з прапанавай зрабіць адпаведныя распараджэнні і па яго епархіі [14, с. 27].

14 мая 1864 г. у запісцы да Аляксандра II М.М. Мураўёў прапанаваў высласць з краю найбольш «адыёзных» святароў «з былых уніятаў», а на іх месцы запрасіць

«добранадзейных» клірыкаў з унутраных губерняў Расіі, астатнія ж свяшчэннікі павінны былі «засвоіць» каноны Праваслаўнай Царквы. У выніку Заходні камітэт пастанавіў прывесці гэту прапанову ў выкананне ў адміністрацыйным парадку па ўзгадненні мясцовых «епархіяльных начальнікаў» з генерал-губернатарам. Аднак ініцыятыву М.М. Мураўёва не падтрымаў мітрапаліт Іосіф (Сямашка), які сам з'яўляўся былым уніяцкім іерархам. Заручыўшыся падтрымкай мітрапаліта Маскоўскага Філарэта, Літоўскі мітрапаліт здолеў прадухіліць шырокую рэалізацыю задумы генерал-губернатара [15, с. 339–341].

Па-трэцяе, для паступлення ў шэрагі белага духавенства існавалі перашкоды сацыяльнага характару. Важнае значэнне пры пасвячэнні ў сан мела сямейнае становішча кандыдатаў. Згодна з канонамі Праваслаўнай Царквы, асобы, якія прымалі свяшчэнны сан халастымі, пазбаўляліся права на ўзяцце шлюбу. Таму, як правіла, будучыя прыходскія клірыкі пасля сканчэння семінарыі звярталіся па дазвол на жаніцьбу да епархіяльнага архірэя. Пасля гэтага кансіторыя выдавала выпускніку спецыяльнае пасведчанне – білет на ўзяцце шлюбу. І толькі пасля вячання кандыдата ажыццяўлялася прыняцце сану [7, с. 108]. Прычым кананічнае права патрабавала ад клірыкаў прытрымлівацца «абсалютнай манагаміі». Прымаць свяшчэнны сан дазвалялася толькі асобам жанатым упершыню (17-ае правіла Святых Апосталаў). Згодна з 18-ым Апостальскім правілам, кандыдатам у свяшчэнства забаранялася браць шлюб з удовамі і разведзенымі жанчынамі. Забаранялася і хіратанія асобы, жонка якой здзейсніла пралюбадзейства. Клірыкам-удаўцам не дазвалялася браць новы шлюб [9, с. 115–116].

За рэдкімі выключэннямі будучыя свяшчэнныя і царкоўнаслужыцелі бралі шлюб з дзяўчынамі, якія паходзілі з сем'яў духавенства. У царкоўных колах існавала ўстойлівае перакананне, што жанчына з духоўнага саслоўя больш падрыхтавана да ролі сужэнкі служыцеля культуры. Асабліва актуальнай гэта акалічнасць была да 1860-х гадоў, калі праваслаўнае духавенства ў Расійскай імперыі ўяўляла сабой закрытую карпарацыю, царкоўныя пасады перадаваліся па спадчыне дзецям духоўных асоб. Як правіла, пасля смерці прыходскага свяшчэнніка на духоўную кафедру прызначаўся яго старэйшы сын. Калі ж у святара не было сыноў, то месца перадавалася па жаночай лініі і даставалася мужу дачкі. У выпадку, калі дзеці былі малалетнімі, згодна з указам Сінода 1767 г., у прыход прызначаўся вікарыі, які займаў пасаду да паўналецця дзяцей [6, с. 101].

Натуральны прырост духоўнага саслоўя змушаў урад да правядзення так званых разбораў, падчас якіх дарослых дзяцей духавенства, якім не хапіла царкоўных пасадаў, запісвалі ў іншыя саслоўі. Разборы неаднаразова ажыццяўляліся ў XVIII ст., у 1808, 1831 гг. Аднак гэтыя меры толькі часова вырашалі праблему, вельмі хутка замкнёнасць духавенства зноў вяла да «разбухання» саслоўя [7, с. 105].

Канчаткова гэта праблема была вырашана царкоўнай рэформай Аляксандра II. Яшчэ 29 верасня 1865 г. выйшаў указ імператара, які дазваляў епархіяльным архірэям без узгаднення з Сінодам здавальняць прашэнні выпускнікоў семінарыі аб іх звальненні з духоўнага стану ў свецкі [16, с. 415–416 (№ 44507)]. 22 мая 1867 г. сваім указам Аляксандр II забараніў практыку наследавання прыходскіх пасадаў [16, с. 797–798 (№ 44610)]. Згодна з законам ад 26 мая 1869 г., дзецям праваслаўнага духавенства дазвалялася свабодна пакідаць духоўнае саслоўе [17, арк. 82]. Паводле закона ад 30 красавіка 1871 г., дзеці клірыкаў атрымлівалі правы ганаровых грамадзян [8, с. 44–45].

Аднак неабходна адзначыць, што і да правядзення царкоўнай рэформы Аляксандра II расійскае заканадаўства прадугледжвала фармальныя магчымасці паступлення ў шэрагі духавенства прадстаўнікоў іншых сацыяльных груп. У артыкуле 80 «Устава духовных консисторій» адзначалася, што епіскап можа прымаць у духоўнае званне кандыдатаў з іншых саслоўяў «по удостоверению, что поведение и образование желающих вступить в оное соответствует Духовному чину» [10, с. 33]. Тое ж самае ўстанаўлівалася і «Законами о состояниях» [11, ст. 426]. Так, артыкул 427 гэтага заканадаўчага акту прадугледжваў наступную працэдуру паступлення сялян у духоўнае саслоўе: епархіяльны архірэй мог даць згоду на пасвячэнне асобы толькі пры ўмове, што кандыдат атрымаў адпаведны дазвол ад сваёй абшчыны, Казённай палаты і губернатара [11, с. 52].

Згодна з кананічным правам, прыняцце хрысціянства надзяляла яго шэрагам правоў (прывілегій) і абавязкаў, якія адрознівалі клірыкаў ад свецкіх асоб. Аднак, як адзначае У. Цыпін, прывілегіі духавенства вынікалі не столькі з кананічных норм, колькі з палажэнняў свецкага заканадаўства, абумоўленых прававым статусам Царквы ў дзяржаве [9, с. 117]. Спасылваючыся на распрацоўкі каталіцкіх кананістаў, протаіерэй Уладзіслаў Цыпін вылучыў шэраг прывілегій кліру [9, с. 117–119]. *Па-першае, гэта прывілегія канона.* Апошнія можна інтэрпрэтаваць як права духавенства на асабліваю ахову. Гэта права прызнавалася ў Кодэксе і Навэлах святога Юсцініана, «Кормчай кнізе». Адпаведныя нормы былі ўспрыняты і заканадаўствам Расійскай імперыі. Ва «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» замаха на хрысціянскага свяшчэннаслужыцеля падчас здзяйснення богаслужэння лічыўся кваліфікаваным злачынствам: за знявагу святара «грубымі словамі» прадугледжвалася турэмнае зняволенне на тэрмін ад 3-х да 6-ці месяцаў ці заключэнне ва ўціхамірвальны дом (ад 6-ці месяцаў да года) (артыкул 239); нанясенне пабоў свяшчэнніку каралася пазбаўленнем усіх правоў стану і ссылай на пасяленне ў Сібір (артыкул 236); за забойства свяшчэннаслужыцеля вінаваты падлягаў пазбаўленню правоў стану і бестэрміновай ссылай на катаржныя работы на руднікі (артыкул 237) [18, с. 59–60]. Асобы «замежных» веравызнанняў, «осмелившиеся оскорбить словом или действием» прывілеянага свяшчэнніка, «хотя и не во время священнослужения, но с намерением оказать неуважение к церкви», караліся турэмным зняволеннем на тэрмін ад 6-ці месяцаў да года [18, ст. 241]. «Устав о предупреждении и пресечении преступлений» абавязваў паліцыю «строга ахоўваць мір і цішыню» ў храмах [19, ст. 10].

Па-другое, можна вылучыць прывілегіі падсуднасці. У дасінадальны перыяд справы аб злачынствах, здзейшаных прывілеяным духавенствам, разглядаліся духоўнымі судамі. І толькі ў выпадку здзяйснення асабліва цяжкага злачынства (забойства, разбою) духоўная асоба, пасля пазбаўлення свяшчэннага сану духоўным судом, перадавалася ў распараджэнне свецкага правасуддзя. У сінадальны перыяд прывілеянага духавенства фактычна было пазбаўлена спецыялізаванай падсуднасці, за здзейшаных злачынстваў клірыкі павінны былі адказваць перад дзяржаўным судом. Тым не менш, згодна з «Уставом духовных консисторий», прадугледжваўся шэраг выпадкаў, калі свяшчэнна- і царкоўнаслужыцелі падлягалі царкоўнаму суду: за праступкі і злачынствы супраць пасады, добрапрыстойнасці («благодочиния») і «благоповедения», па узаемных спрэчках аб карыстанні рухомай і нерухомай царкоўнай уласнасцю, а таксама па скаргах на духоўных асоб [10, ст. 158].

Разгляд крымінальных спраў супраць клірыкаў, які здзяйсняўся свецкімі судамі, меў вызначаную кансісторскім статутам спецыфіку. Так, у выпадку ўзбуджэння крымінальнай справы супраць духоўнай асобы першапачатковае расследаванне павінна было ажыццяўляцца кансісторыяй з удзелам прадстаўніка паліцыі. І толькі пасля пацвярджэння кансісторскім расследаваннем наяўнасці саставу злачынства згодна з пастановай кансісторыі справа перадавалася ў свецкі суд [20, с. 242–253]. У выключных выпадках («когда дело не терпит отлагательств») гэта стадыя магла прапускацца, і справа адразу разглядалася дзяржаўнымі органамі [10, ст. 160]. Паводле артыкула 161 Статута, судовае разбіральніцтва над клірыкамі павінна было ажыццяўляцца толькі ў прысутнасці дэпутата ад духавенства. Прычым голас гэтага дэпутата падчас судовага паседжання прыраўноўваўся да голасу іншых удзельнікаў працэсу [10, с. 63].

Трэцяя прывілегія – імунітэту. Гэта прывілегія ўвязвалася з вызваленнем кліру ад шэрагу дзяржаўных павіннасцяў. Так, згодна з «Законами о состояниях», прывілеяны клір (разам з рымска-каталіцкім і пратэстанцкім) вызваляўся ад воінскай павіннасці, цясных пакаранняў, асноўных натуральных павіннасцяў (пажарнай, вартаўнічай, пастойнай і інш.), духоўным асобам гарантавалася права набываць і адчуваць нерухомае маёмасць [11, ст. 394–397]. Гэтыя прывілегіі распаўсюджваліся і на сем'і прывілеянага свяшчэнна- і царкоўнаслужыцеляў. Жонкі клірыкаў захоўвалі правы духоўнага стану і пасля смерці сваіх мужоў да тых пор, пакуль не бралі новы шлюб [21, с. 19–20]. Як ужо адзначалася, да 1871 г. да духоўнага саслоўя належалі і дзеці прыходскага духавенства.

Па-чацвёртае, прывілеяныя клірыкі валодалі прывілегіяй гонару. У асноўным апошняя прывілегія тычылася ўнутрыцаркоўных адносін. Ва ўзаемаадносінах паміж клірыкамі

розных ступеняў перавагу гонару меў той, хто належаў да вышэйшай ступені. У стасунках паміж духоўнымі асобамі адной ступені першыństwo гонару вызначалася старшынствам хіратаніі (97-ае правіла Карфагенскага Сабора) [9, с. 118]. У той жа час прывілегія гонару паказвала і на месца духавенства ў саслоўнай структуры імперыі. Як адзначыў Б.М. Міронаў, да пачатку XIX ст. па аб'ёму сваіх правоў і пераваг праваслаўныя свяшчэннаслужыцелі прыраўноўваліся да асабістых дваран. У 1797 г. паводле ўказа Паўла I духавенства атрымала права на ўзнагароджванне ордэнамі Расійскай імперыі. Наданне духоўнай асобе такой узнагароды сведчыла аб здабыцці спадчыннага дваранства [23, с. 382].

Аднак не глядзячы на даволі высокі статус праваслаўнага духавенства ў імперскім грамадстве, яго матэрыяльнае становішча было даволі няпростым [7, с. 369–420]. Асабліва актуальнай гэта праблема была для праваслаўных клірыкаў беларуска-літоўскіх губерняў. У 1864 г. Віленскі генерал-губернатар М.М. Мураўёў пісаў Аляксандру II аб тым, што праваслаўнае святарства ў Паўночна-Заходнім краі знаходзілася ва «уничажэнным» становішчы: «Духовенство наше лишено там всех средств существования, а прихожане слишком бедны, чтобы помогать ему. Польские паны пренебрегают и гнушаются им» [22, с. 191–192]. Па словах генерал-губернатара, у краі склалася сітуацыя, калі служыцелі культу пануючага ў дзяржаве веравызнання, абзеленыя клопатам расійскай дзяржавы і грамадскасці, былі вымушаны рабалептаваць перад мясцовымі памешчыкамі, якія ў сваёй большасці належалі да рымска-каталіцкага веравызнання [23, с. 428–429].

Намаганнямі генерал-губернатара на працягу 1864 г. ва ўсіх губернях краю былі створаны «Губернские особые присутствия по улучшению быта православного духовенства», якія займаліся забеспячэннем святароў зямельнымі ўгоддзямі і дровамі [13, с. 197]. З 25 траўня 1864 г. значна павялічвалася жалаванне духавенства: калі да гэтага свяшчэннік атрымліваў з казны ад 100 да 180 рублёў у год (у той час як каталіцкі ксёндз – ад 230 да 600 рублёў), то цяпер заробак праваслаўнага святара складаў 220 рублёў на сяле і 400 рублёў у горадзе [13, с. 197]. У жніўні 1864 г. па прапанове М.М. Мураўёва Дзяржаўны Савет дазволіў аддаць у распараджэнне некаторых праваслаўных прыходаў прылеглыя да іх фермы і фальваркі, канфіскаваныя ў памешчыкаў і ксяндзоў за ўдзел у паўстанні [12, с. 57].

11 красавіка 1872 г. Аляксандрам II былі зацверджаны «Правіла для обеспечения земельным наделом и помещениями причтов православных сельских приходов в девяти западных губерниях». Згодна з дакументам, усе сельскія прыходы рэгіёну павінны былі мець не менш за 33 дзесяціны зямлі. Таксама правілы ўводзілі павіннасць мясцовых землеўласнікаў і сялян па пабудове і рамонту прычтовых памяшканняў [2, с. 33]. 24 сакавіка 1873 г. выйшлі правілы «О разделе местных средств содержания между членами причтов». Паводле правілаў, у прыходах, дзе прычт складаўся з настаяцеля і псаломшчыка, першы атрымліваў 3/4 усіх даходаў, апошні – адну чвэрць. У прыходах з трыма членамі прычту свяшчэннік мог разлічваць на 2/3 даходаў, адна трэць дзялілася паміж іншымі [24, с. 110–112]. 14 чэрвеня 1888 г. указ Аляксандра III адмяніў павіннасць прыхаджан па пабудове і ўладкаванні прычтовых памяшканняў у заходніх епархіях. Замест гэтай павіннасці ўводзіўся грашовы пазямельны збор [2, с. 34].

Як адзначыла В. Яноўская, рэалізацыя комплексу ўрадавых мер, скіраваных на матэрыяльную падтрымку прыходскага духавенства ў беларуска-літоўскіх губернях, мела станоўчыя вынікі: істотна палепшылася фінансавое становішча кліру (на пачатку XX ст. заробак святара складаў ад 400 да 800 рублёў у год), узвысіўся адпаведна і сацыяльны статус служыцеляў культу [2, с. 35].

Кананічнае права ўскладала на духавенства шэраг маральных абавязкаў. Асабліва ўвага ў царкоўных канонах надавалася ладу жыцця, маральнасці паводзінаў клірыкаў. Духавенству забаранялася п'янства, азартныя гульні, рукапрыкладства ў дачыненні да іншых асоб, наведванне піцейных дамоў. Недапушчальным лічылася пражыванне ў доме духоўнай асобы чужых жанчын. Прадугледжваліся і патрабаванні, што тычыліся знешняга выгляду клірыкаў. Духавенству забаранялася «пышнасць убораў» і «ўпрыгожванне цела». Свяшчэннікі і дыяканы павінны былі апранацца ў расы цёмнага колеру. Царкоўнаслужыцелям дазваля-

лася пры жаданні насіць свецкую вопратку і стрыгчыся. Кантроль за выкананнем прыходскім духавенствам гэтых прадпісанняў ускладаўся на благачынных [25, с. XLVIII–LXI].

Каноны (6-ае, 81-ае правілы Святых Апосталаў; 18-ае правіла Карфагенскага Сабора і інш.) устанаўлівалі пералік заняткаў, несумяшчальных са свяшчэнствам. Клірыкам забаранялася займанне грамадскіх і дзяржаўных пасадаў, вайсковая служба, урачэбная практыка, ліхварства, гандаль і іншая прадпрымальніцкая дзейнасць, паручыцельства [9, с. 122]. Гэтыя кананічныя нормы былі ўспрыняты імперскім заканадаўствам. Згодна з «Законамі о состояниях», беламу духавенству забаранялася займацца гандлёвымі промысламі, вінакурствам і продажам віна. У той жа час клірыкі мелі права мець ва ўласнасці піцейныя дамы і вінакурні пры ўмове іх здачы ў арэнду іншым асобам. Закон забараняў духавенству выступаць паручыцелямі, хадаінікамі, паверанымі ў судах (акрамя спраў, што тычыліся іх цэркваў і малалетніх дзяцей), а таксама паручыцелямі пры заключэнні грамадзянскіх дагавораў [21, с. 16–17].

На думку расійскага даследчыка С.В. Рымскага, абмежаванні правоў прыходскага духавенства былі прадыхаваны інтарэсамі казны, першага расійскага саслоўя – дваранства і неабходнасцю захавання аўтарытэту самога духавенства [7, с. 102]. На нашу думку, нельга пагадзіцца з першымі двума растлумачэннямі даследчыка. Па нашым меркаванні, у дадзеным выпадку адбылася фармалізацыя рэлігійных каштоўнасцяў у імперскім праве: каноны, якімі першапачаткова рэгулявалася дзейнасць духоўных асоб, выступілі асноўнай крыніцай фарміравання адзначаных нормаў права.

Паводле кананічных норм, на прыходскага свяшчэнніка ўскладаліся наступныя службовыя абавязкі: штодзень служыць ютрань і вячэрню; па нядзельных і святочных днях, а таксама ў Вялікі пост па серадах і пятніцах адпраўляць Боскую літургію; ажыццяўляць сталае прапаведанне ў храме; ахоўваць богаслужэбныя рэчы; сачыць за адпаведнасцю літургічнай абраднасці кананічным нормам; хрысціць, спавядаць, вячаць і хаваць прыхаджан [9, с. 212–213].

Дзеля забеспячэння бесперапыннага выканання клірыкамі сваіх кананічных абавязкаў свяшчэнна- і царкоўнаслужыцелі павінны былі заўсёды знаходзіцца ў межах сваіх прыходаў. Таму «адлучкі» прыходскага духавенства патрабавалі санкцыі «духоўнага начальства». Згодна з «Уставом о паспортах и беглых», клірыкі ў выпадку ад'езду на адлегласць больш за 15 вёрст ад свайго прыхода звярталіся па дазвол да благачыннага; калі ж благачынны жадаў выехаць за межы сваёй акругі, ён мусіў атрымаць дазвол епархіяльнага архірэя [26, ст. 52–54]. Дзеля паездак у іншыя губерні беламу духавенству патрабаваўся пашпарт, які выдаваўся епархіяльным архірэем [26, ст. 55, 10, ст. 86, 87].

Акрамя кананічных, на прыходскі клір быў ускладзены шэраг дзяржаўных абавязкаў. З часу праўлення Пятра I дзяржава пачынае разглядаць прыходскае духавенства як агентаў сацыяльнага дысцыплінавання насельніцтва. Так, указ Пятра I 1718 г., які патрабаваў ад прыходскага духавенства штогод прадстаўляць спіс веруючых, якія не спавядаліся, а таксама сумесная пастанова Сінода і Сената аб вядзенні ў прыходах трох ведамасцяў, дзе адзначаліся адпаведна асобы, што прайшлі споведзь, не з'явіліся на споведзь і «отпали в раскол», мелі істотна больш важнае значэнне, чым вылічэнне прыхаджан, якія перайшлі ў «раскол». Рэгістрацыя споведзі і абавязванне прыхаджан спавядацца мінімум раз на год садзейнічала ўсведамленню веруючымі сваёй прыналежнасці да прываслаўнага веравызнання. Прыналежнасць да канфесіі пачала адыгрываць ролю важнейшага элемента самаідэнтыфікацыі асобы. Такім чынам, адсутнасць веры (паказчыкам чаго быў запіс аб неспавяданні) прыраўноўвалася да палітычнай нелаяльнасці расійскаму імператару, які, у выпадку Прываслаўя, з'яўляўся «божым памазаннікам», кіраўніком Царквы [27, с. 46, 51–52].

На прыходскае духавенства ўскладаліся абавязкі вядзення запісаў актаў грамадзянскага стану: метрыкацыя нараджэнняў, улік шлюбаў, смярцей прыхаджан. Гэты адміністрацыйны абавязак духавенства быў рэгламентаваны ў Зводзе законаў Расійскай імперыі [28, ст. 859–880]. Акрамя таго, прыходскі свяшчэннік абавязваўся зачытваць у царкве пасля сканчэння службы царскія маніфесты і ўказы, якія выдаваліся са словамі: «объявляется всенародно», а таксама і тыя пастановы грамадзянскіх улад, якія падлягалі абнародаванню [25, с. 3].

Важным складнікам функцыяналу прыходскага кліру быў кантроль за лаяльнасцю паствы грамадзянскім уладам: свяшчэннікі абавязваліся даносіць цывільнай адміністрацыі аб

«раскольніках», распаўсюджванні прымхаў і забабонаў, сістэматычным ненаведванні прыхаджанамі цэркваў, аб ухіленні ад перапісаў і падаткаў і, галоўнае, аб «открытых на исповеди преднамеренных злодействах» [6, с. 364]. Такім чынам, прыходскі свяшчэннік абавязваўся парушаць таямніцу споведзі, што з'яўлялася не толькі парушэннем кананічных норм, але і найцяжэйшым грахам для святара.

Святым абавязкам клірыкаў лічылася захаванне вернасці свяшчэннай службе да канца жыцця. Згодна з 7-ым правілам Халкідонскага Сабора, духоўная асоба, якая адмаўлялася ад сану, каралася анафемай [9, с. 122]. У Расійскай імперыі заканадаўчая норма аб магчымасці складання прадстаўнікамі прыходскага духавенства свяшчэннага сану ўпершыню з'явілася ва ўказе Мікалая I (1831 г.). Клірык, які жадаў скласці свяшчэнства, на працягу трох месяцаў падлягаў іспыту «в решимости» і «увещевании». Калі духоўная асоба не змяняла свайго намеру, са згоды Сінода ажыццяўлялася складанне сану, клірык пазбаўляўся стаўленай граматы. Аб кожным такім выпадку кансісторыя інфармавала губернскае праўленне. За адмову ад свяшчэнства заканадаўства прадугледжвала грамадзянска-прававую адказнасць: былому свяшчэнніку забаранялася паступаць на дзяржаўную службу на працягу 10 гадоў, дыякану – 6-ці. Асоба вярталася ў «первобытное своё состояние», усе ваенныя і грамадзянскія чыны, якія падданы меў да пасвячэння ў сан, ануляваліся [11, ст. 428].

Царкоўнаслужыцелі маглі свабодна звальняцца са сваіх пасадаў. Звальненне ажыццяўлялася на падставе «определения» кансісторыі, зацверджанага архірэем. На працягу года пасля звальнення прычэтнікі абавязваліся абраць «род жыцця»: былыя царкоўнаслужыцелі, за выключэннем тых, хто ад нараджэння меў правы дваранства ці ганаровага грамадзянства, павінны былі прыпісацца да гарадскога ці сельскага стану. Паступленне ж іх на дзяржаўную службу дазвалялася толькі пры наяўнасці адпаведнай адукацыі (як мінімум – сярэдняга аддзялення семінарыі) [11, ст. 429].

Такім чынам, прававое становішча праваслаўнага прыходскага духавенства на беларускіх землях у разглядаемы перыяд вызначалася заканадаўствам Расійскай імперыі і кананічнымі нормамі. Зыходзячы з гэтага, у замацаванні прававога статусу духоўных асоб намі былі выяўлены дзве тэндэнцыі. Першая тэндэнцыя вынікала з прынцыпу дактрыны «сімфоніі» («царкоўныя каноны маюць такую ж сілу ў дзяржаве, як і дзяржаўныя законы»), які часткова быў успрыняты «сінадальнай» формай дзяржаўна-царкоўных узаемаадносін у Расійскай імперыі. У адпаведнасці з гэтым прынцыпам у дзяржаве адбывалася рэцэпцыя кананічнага права: кананічныя нормы знаходзілі сваё замацаванне ў імперскім заканадаўстве, у шэрагу выпадкаў свецкае права толькі субсідыярна ахоўвала кананічныя правілы (напрыклад, заканадаўчае замацаванне царкоўнай іерархіі белага духавенства, вызначэнне відаў дзейнасці несумяшчальных са свяшчэнствам). У некаторых выпадках кананічныя нормы мелі прамое дзеянне (напрыклад, устанаўленне перашкод для прыняцця свяшчэнства), дзяржаўнае заканадаўства не рэгулявала адпаведныя адносіны. Гэтай жа тэндэнцыяй (згодна з прынцыпам «сімфоніі» «Свяшчэнства – партнёр Царства») абумоўлівалася і заканадаўчае замацаванне прывілеяванага становішча духавенства ў структуры імперскага грамадства.

Другая тэндэнцыя вынікала з дактрыны «дзяржаўнай царкоўнасці», таксама успрынятай «сінадальнай» мадэллю дзяржаўна-царкоўных адносін. Тэндэнцыя «адзяржаўлення» Царквы аб'ектыўна вяла да калізіі норм свецкага і кананічнага права. Так, насуперак кананічным правілам імперскае заканадаўства ўстанаўлівала падсуднасць праваслаўнага духавенства свецкім судам, пашырала кола дзяржаўных абавязкаў кліру.

У той жа час, прыведзеныя ў артыкуле факты сведчаць аб тым, што дзяржаўнае заканадаўства садзейнічала ўмацаванню становішча праваслаўнага прыходскага духавенства на беларускіх землях: прыняцце і рэалізацыя ў 1860–1880-х гадах комплексу заканадаўчых актаў прывяло да паляпшэння матэрыяльнага становішча прыходскага духавенства; з паўсядзённага жыцця і знешняга выгляду клірыкаў пачалі выкараняцца элементы каталіцкай экспансіі (нашэнне сутан, галенне барод, карыстанне польскай мовай). Царкоўная рэформа Аляксандра II прывяла да ліквідацыі замкнёнасці духоўнага саслоўя і паспрыяла вяртанню Царквы да кананічнага парадку прызначэння духоўных асоб у прыходы.

Літаратура

1. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.) / В.В. Грыгор'ева [і інш.] ; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск : Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
2. Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863–1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск : БДУ, 2002. – 199 с.
3. Филатова, Е.Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. / Е.Н. Филатова. – Минск : Бел. наука, 2006. – 192 с.
4. Бендин, А.Ю. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863–1914 гг.) / А.Ю. Бендин. – Минск : БГУ, 2010. – 439 с.
5. Фёдоров, В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 гг. / В.А. Фёдоров. – М. : Русская панорама, 2003. – 480 с.
6. Миронов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.) : в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб. : «Д. Буланин», 2003. – Т. 1. – 548 с.
7. Римский, С.В. Российская церковь в эпоху Великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С.В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 567 с.
8. Римский, С.В. Церковная реформа Александра II / С.В. Римский // Вопросы истории. – 1996. – № 4. – С. 32–48.
9. Цыпин, В. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды. 1700–2005 гг. / В. Цыпин. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2006. – 816 с.
10. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синод. тип., 1857. – 134 с.
11. Свод законов Российской империи : в 16 т. – СПб. : тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 9, ч. 1 : Законы о состояниях. – 1899. – 215 с.
12. Миловидов, А.И. Заслуги графа М.Н. Муравьева для православной церкви в Северо-Западном крае / А.И. Миловидов. – Харьков : Тип. губ. правл., 1900. – 92 с.
13. Извеков, Н.Д. Исторический очерк состояния православной церкви в Литовской епархии за время с 1839 г. по 1889 г. / Н.Д. Извеков. – М. : Печатня А.И. Снегирёвой, 1899. – 524 с.
14. Сборник распоряжений графа М.Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях 1863–1864 гг. / сост. Н. Цылов. – Вильно : Губ. тип., 1866. – 494 с.
15. Киприанович, Г.Я. Жизнь Иосифа Семашко митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 г. / Г.Я. Киприанович. – Вильно : тип. И. Блюмовича, 1893. – 448 с.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II : в 55 т. – СПб. : тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1830–1884. – Т. 2, ч. 1. – 1871. – 1206 с.
17. Указы Синода за 1863–1875 гг. // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30378.
18. Свод законов Российской империи : в 16 т. – СПб. : тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 15, ч. 1 : Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – 1857. – 675 с.
19. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской Империи : в 16 т. – СПб. : тип. 2 отд. Соб. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 14. – 1890. – С. 1–49.
20. Церковное благоустройство. Руководственные распоряжения по духовному ведомству и разъяснения по вопросам церковной практики / сост. М.Н. Маврицкий. – М. : тип. М.Н. Лаврова и К., 1882. – 376 с.
21. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства / сост. Н. Александров. – СПб. : типогр. штаба военно-уч. завед., 1860. – 232 с.
22. Муравьёв, М.Н. Записка о некоторых вопросах по устройству Северо-Западного края (14 мая 1864 г.) / М.Н. Муравьёв // Русский архив. – 1885. – № 6. – С. 186–197.

23. Муравьёв, М.Н. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нём мятежа. 1863–1866 гг. / М.Н. Муравьёв // Русская старина. – 1882. – Т. 36. – С. 387–432, 623–644.

24. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству (применительно к уставу духовных консисторий и своду законов) / сост. Я. Ивановский. – СПб. : Синод. тип., 1900. – 326 с.

25. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / сост. Т. Барсов. – СПб. : Синод. тип., 1885. – 663 с.

26. Устав о паспортах и беглых // Свод законов Российской империи : в 16 т. – СПб. : тип. 2 отд. Соб. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 14. – 1890. – С. 1–67.

27. Долбилов, М.Д. Русский край, чужая вера : этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М.Д. Долбилов. – М. : НЛЮ, 2010. – 1000 с.

28. Свод законов Российской империи : в 16 т. – СПб. : тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 10, ч. 1 : Законы гражданские. – 1900. – 385 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 20.02.13